

**Deel IV. Evaluatie proces van de totstandkoming van de kerkorde
en van de behandeling van diverse thema's**

21. Evaluatie van het proces naar de kerkorde van 1951

21.1. Dit hoofdstuk

Zoals in de Inleiding aangegeven, beperk ik mij ook in dit evaluerende deel tot de commissies en hun stukken en tot wat er gezegd is in de algemene synode en de generale synode. In het Nawoord zal ik hierop nog kort terugkomen. De evaluerende hoofdstukken moeten eerst de daarbij gebruikte argumenten helder maken.

Hoewel er inzake het proces diverse evaluerende opmerkingen te maken zijn, beperk ik mij – om niet in details te verzanden – tot de hoofdlijn. In 21.2 schets ik de hoofdlijn van het aanslaan en doorwerken van Kraemers voorstel om een brede kerkelijke vergadering samen te roepen. Hierna behandel ik in 21.3-21.4 de vier factoren die naar mijn mening de komst van de kerkorde van 1951 mogelijk gemaakt hebben en de inhoud ervan bepaald hebben. Dan sta ik erbij stil dat de prealabele vragen niet aan de orde gekomen zijn (21.5) en vervolgens kom ik tot een conclusie (21.6). Tenslotte besteed ik in dit hoofdstuk apart aandacht aan het proces tegen de aangenomen kerkorde, waar ook Severijn zich bij heeft aangesloten (21.7).

21.2. Kerkelijk Overleg en Gemeenteopbouw

1940. Het voorstel van Kraemer in zijn artikel 'Kerkreorganisatie' in *Woord en Wereld* om een brede kerkelijke vergadering samen te roepen is een 'gouden' voorstel gebleken.¹⁸⁰⁹

De kerk roept in 1940 niet alleen deze vergadering samen als commissie voor kerkelijk overleg, maar tijdens de eerste vergadering wordt direct al uitvoering gegeven aan Kraemers gedachten. Er worden een negental werkgroepen ingesteld om zich te bezinnen op diverse aspecten van werk waar de kerk zich mee bezig moet houden. De beweging van het apostolaatsdenken is in gang gezet en brengt beweging in de kerk. De synode gaat spreken tot kerk, volk en overheid.

1941. Kraemer stelt zelf in zijn tweede artikel in 1941 dat de kerk in beweging gekomen is.¹⁸¹⁰ De beweging zet zich door. Begin 1941 wordt er een classicale vergadering aan de zaak van Gemeenteopbouw gewijd. De algemene synodale commissie stelt gedelegeerden aan die bij de classes de zaak van Gemeenteopbouw bekendheid moeten geven. In de synodevergadering verschijnen afgevaardigden van de door Kerkelijk Overleg ingestelde werkgroepen om verslag te doen van hun werkzaamheden. Het blijkt te gaan om apostolaat in woord en daad. De ene werkgroep richt zich op de verkondiging van het Evangelie, de andere op de dienst der barmhartigheid.

De algemene synode begint ook de kerkenraden oftewel de plaatselijke gemeenten serieus te nemen. De rapporten van de commissie voor kerkelijk overleg worden naar de classicale vergaderingen en de kerkenraden gestuurd met de vraag hierover te consideren. De consideraties zijn positief. De beweging krijgt weerklank in de kerk.

Er wordt een centrale commissie van vijf man benoemd, waar alle draden van commissies en raden samenkomen.¹⁸¹¹

1942. In 1942 lijkt het werk grote vertraging op te lopen, omdat de bezetter verschillende predikanten en vooraanstaande leden van kerk en maatschappij geïnterneerd heeft. De

¹⁸⁰⁹ Zie 2.2.

¹⁸¹⁰ Zie 3.2.-3.2.8.

¹⁸¹¹ Zie 3.7.4.

verslagen ter synode worden korter, maar tegelijk proberen de werkgroepen anderen bij het werk te betrekken en zo vindt er een uitbreiding plaats.

1943. Na zijn vrijlating wordt Gravemeyer benoemd tot secretaris-algemeen gedelegeerde. Hij wordt vrijgesteld om binnen Kerkelijk Overleg alle werk te coördineren en te stimuleren en neemt tevens binnen Gemeenteopbouw en diverse raden en commissies direct aan het werk deel. In 1943 wordt ook Kraemer benoemd als gedelegeerde in algemene dienst.

De verslagen laten zien dat de werkgroepen en raden zich steeds meer bewust worden van hun apostolaire taak en allerlei voorstellen voorleggen aan de synode om hun werk uit te breiden. De apostolaire bewogenheid gaat steeds breder leven. In de synode vindt intensief gesprek plaats over het geheim van Gemeenteopbouw. Aan het einde van het jaar 1943 komt het verzoek van de hervormde raad voor de inwendige zending op de synodetafel om te komen tot oprichting van een Instituut Kerk en Wereld. Het verzoek is vooral gericht op het opleiden van mensen voor evangelisatiewerk oftewel voor 'de aanval van de Kerk op de wereld'. De apostolaatsgedachte krijgt hier een heel concrete en permanente vorm. Er hangt een niet gering prijskaartje aan, maar zo blijkt wat de apostolaatsgedachte de kerk waard is. De synode besluit de algemene synodale commissie te machtigen een commissie te benoemen. De kerk maakt ernst met het apostolaat en laat zien er veel voor over te hebben.

1944. Het jaar 1944 laat hetzelfde beeld zien als 1943: het werk groeit enorm. Onder druk van D-day loodst Gravemeyer het voorstel van Kerk en Wereld door de synode. Als directe taken voor het Instituut worden nu genoemd: 1. nazorg 'Kerkeweek voor iedereen', 2. opleiding krachten voor het onderwijs; 3. opleiding krachten voor het jongeren- en arbeiderswerk, 4. opleiding krachten voor het sociale werk.

Middels het collectieplan wordt ruimte geschapen om het werk dat op gang is gekomen financieel te ondersteunen. Bij de verslagen van de werkgroepen en raden zien we dat het werk zich steeds meer uitbreidt, zowel qua werk als qua werkers, en dat de leden ervan gegrepen zijn door de apostolaatsgedachte om zoveel mogelijk mensen met het Evangelie te bereiken. De kerk ziet ook het tekort tegenover de arbeiders. Het apostolaat groeit. Het gaat om apostolaat met woord en daad.

1945. In de *Handelingen* van de algemene synode komen we niet veel verslagen meer tegen. De werkorde heeft de raden een kerkelijke plaats gegeven. De verslagen zullen in het vervolg in de nieuwe synode gedaan worden.

Dit overzicht in vogelvlucht laat zien hoe het voorstel van Kraemer een geweldig effect heeft gehad en een bijzonder vehiculum is gebleken voor de verbreiding van de apostolaatsgedachte en de uitbreiding van het werk. In 1945 komt wel Kerk en Wereld nog een keer in de algemene synode ter sprake. Hier horen we uit de mond van Gravemeyer dat er een groot gebrek is aan werkers in het kader van 'het groote veldtochtplan om een greep naar het Nederlandsche volk te doen'.¹⁸¹²

1946. Haitjema stelt in de vergadering van de commissie voor de kerkorde op vrijdag 24 mei 1946 aan de orde dat al sinds enige tijd de plenaire zittingen van Kerkelijk Overleg niet meer worden gehouden.¹⁸¹³ Het werk gaat wel door, maar komt meer en meer los van de synode. Deze zaak komt aan de orde bij de evaluatie van de raden en het apostolaat in

¹⁸¹² Zie 7.4.1.

¹⁸¹³ Balke en Oostenbrink-Evers, *De Commissie voor de Kerkorde*, 287.

21.3.6.

Samenvattend kunnen we stellen dat het voorstel van Kraemer in ongekend korte tijd een geweldige realisering heeft gekregen. De consideraties over het *Ontwerp kerkorde* laten zien dat een en ander in de kerk ook veel waardering ontvangt en breed gedragen wordt.

21.3. Vier elementen

In deze studie hebben we zo nauwkeurig mogelijk geluisterd naar de bronnen. De evaluatie vraagt nu een omschakeling van het niveau van de details naar het niveau van de grotere lijnen. Een belangrijke vraag hierbij is welke factoren ervoor gezorgd hebben dat de kerkorde van 1951 er gekomen is en welke factoren bepalend zijn geweest voor de inhoud. Ik kom tot de volgende opsomming: 1. Kraemer en zijn apostolaire beweging; 2. het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog; 3. de twee juristen die deel uitmaken van beide commissies, zowel van de commissie voor beginselen van kerkorde als van de commissie voor de kerkorde; 4. het niet aan de orde laten komen van de prealabele vragen. De volgorde van de opsomming geeft geen rangorde aan, maar een tijdsorde.

21.3.1. Kraemer en zijn apostolaire beweging

Als het jaar 1940 aanbreekt, bevindt de Nederlandse Hervormde Kerk zich al 124 jaar in 'Babylonische ballingschap'.¹⁸¹⁴ De kerk blijkt in al die jaren niet bij machte te zijn zich van deze boeien te ontdoen. Hoewel O. Noordmans het kenmerk van de organisatie van 1816 haar duurzaamheid noemde,¹⁸¹⁵ kan dit als zodanig niet aan het Algemeen Reglement van 1816 zelf worden toegeschreven. Het is de kerk zelf die zich enerzijds slaafs gehouden heeft aan de uitspraak van minister Ocker Repelaer van Driel dat een algemene synode niet geroepen is om leerstellige geschillen te beslissen, maar om de kerk te besturen¹⁸¹⁶ en die anderzijds door haar partijstrijd iedere poging tot reorganisatie vrijdeelde. Kwam de poging van 'links', dan werd deze vrijdeld door 'rechts' en andersom. Een voorstel strandde vaak met de befaamd geworden 9-10 stemming, zoals Kraemer in 1941 aangeeft.¹⁸¹⁷

In het eerste hoofdstuk heb ik getekend hoe de kerk na de afwijzing van de laatste reorganisatiepoging van 1938 door de algemene synode verbijsterd, verward en ontmoedigd is. De kerk van 1816 blijkt onbeweegbaar. En toch komt in 1940 de onbeweegbare kerk in beweging.¹⁸¹⁸ Kraemer brengt met zijn artikel 'Kerkreorganisatie' in *Woord en Wereld* deze beweging op gang door te laten zien dat alleen het bewust worden van de apostolaire roeping een kerk in beweging kan brengen. Hierop ontstaat Kerkelijk Overleg en van daaruit Gemeenteopbouw en vervolgens de commissie voor beginselen van kerkorde. Met woorden en daden en ook met zijn pen heeft Kraemer zich ingezet voor de zending, die hij nog aanduidt als inwendige en uitwendige zending. Terecht kan hij jaren later zeggen: 'De zending is altijd mijn allesoverheersende passie geweest, omdat deze voor mij de hoogste

¹⁸¹⁴ Opmerking van R. Dijkstra in het gesprek met de Provinciale Kerkbesturen, 11.5.3.

¹⁸¹⁵ *Handelingen 1944*, 19v.

¹⁸¹⁶ Zie 1.5.

¹⁸¹⁷ Zie 3.2.2, verg. 1.8 en 1.10.5. Zie J. van der Graaf, 'Apostolaat en Belijden, de koers van de Nederlandse Hervormde Kerk na de Tweede Wereldoorlog', in *Theologia Reformata*, XXVI, 1983, 27. Verder geciteerd als Van der Graaf, 'Apostolaat en Belijden'.

¹⁸¹⁸ Dit deel van de titel is niet alleen ontleend aan het tweede artikel van Kraemer in *Woord en Wereld*, 'De Kerk in beweging', maar eveneens aan de praktijk, zoals wij die in de *Handelingen* van de synode tegenkomen.

zakelijkheid vertegenwoordigt, want het is de hoogste zakelijkheid om verkocht te zijn en zich verloren te hebben aan de zaak van Jezus Christus, die unieke zaak die er is in de wereld.¹⁸¹⁹

Zonder Kraemer zou er geen beweging zijn gekomen in de onbeweegbare kerk. Zo is het ook in die tijd ervaren. Aan het slot van 13.3 hebben we gezien op welke wijze Zeydner Kraemer heeft toegesproken in zijn laatste synodevergadering. Hij spreekt hem daar aan als een geschenk van God, als een afgezant van God. Hij erkent dat menselijk gesproken de generale synode er nooit was gekomen als God Kraemers arbeid met Gemeenteopbouw niet had gezegend.¹⁸²⁰

In mijn stelling in hoofdstuk 1¹⁸²¹ heb ik naast Kraemer ook Gravemeyer genoemd, die juist in die tijd secretaris van de algemene synode is geworden. Hij is gegrepen door het gedachtegoed van Kraemer en participeert ook volledig in Kerkelijk Overleg en Gemeenteopbouw. Wie de *Handelingen* van de algemene synode doorleest, ontdekt dat Gravemeyer daar in korte tijd een man van gezag is geworden, die op cruciale momenten zijn volle gewicht in de schaal werpt en zo een wending in een discussie weet aan te brengen, zoals we onder andere gezien hebben bij de discussie over Kerk en Wereld.¹⁸²²

De gedachten van Kraemer en Gravemeyer over het herstel van de kerk stemmen overeen. Gravemeyer heeft zich afzijdig gehouden van alle reorganisatiepogingen. Hij verfoeit de 'Reglementenkerk van 1816', maar is gekant tegen het reorganisatievoorstel 1938, omdat hij niets moet hebben van een 'reorganisatie zonder reformatie'. Als toegevoegd lid van de algemene synodale commissie stemt hij zelf ook tegen bij de behandeling van het reorganisatievoorstel 1938.¹⁸²³ Hij wil op dat moment alleen een 'Grote Synode'-voorstel 'of een dergelijk onderwerp weer aan de orde stellen'.¹⁸²⁴ De plannen van deze jaren zijn hem te veel plannen van een groep, te veel mensenwerk.¹⁸²⁵ Er moet eerst een doorbraak komen die de kerk weer kerk doet zijn. Hij is geraakt door het woord van Kraemer dat de ellende van de kerk dieper zit dan alleen het gebrek aan een goede organisatie. Er is een breuk tussen Christus en Zijn kerk. De nood van de kerk moet in nauw verband gebracht worden met de schuld van de kerk.¹⁸²⁶

Het is vooral aan Gravemeyer te danken dat het profetisch spreken van Kraemer de gelegenheid krijgt de kerk in te gaan en de kerk in beweging te brengen. Toch noem ik ze in deze factor niet in een adem, omdat het werk en de boodschap van Kraemer uniek zijn. Tegelijk blijft het waar dat Gravemeyer 'de rechte man op de rechte plaats' is.¹⁸²⁷

¹⁸¹⁹ Zie 1.10.1 en 1.10.4.

¹⁸²⁰ Zie 13.3.

¹⁸²¹ 'Als belangrijkste factoren zie ik de combinatie van coïncidentie en providentie. Anders, de enige verklaring van het geheim is voor mij het aanwezig zijn van de juiste personen op de juiste tijd op de juiste plaats en dat in combinatie met het ingrijpende gebeuren van het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog.' Zie 1.9.

¹⁸²² Zie 6.5.3.

¹⁸²³ S. Kooistra, 'Van 1816 tot 1951', in: *Veertig jaar orde in de Hervormde Kerk* (Zoetermeer 1992), 18.

¹⁸²⁴ Haitjema, *Nederlands Hervormd Kerkrecht*, 91.

¹⁸²⁵ A.J. Bronkhorst, *Syllabus voor colleges kerkrecht* 20 en 27 februari 1970, 31. En in *Kerk en Theologie*, 21-2, 122.

¹⁸²⁶ Zie 5.4.1 en 5.4.2.

¹⁸²⁷ Kooistra, 'Van 1816 tot 1951', 21.

21.3.2. De betekenis van de Tweede Wereldoorlog

21.3.2.1. Het uitbreken van de oorlog doet het zwijgen doorbreken

Het uitbreken van de oorlog doet na 124 jaar de synode haar zwijgen doorbreken, zoals Scholten later formuleert in zijn eerste versie van de toelichting bij de werkorde.¹⁸²⁸ Bij monde van Gravemeyer spreekt de algemene synode pastoraal, belijdend, getuigend en bemoedigend.¹⁸²⁹ Ook Kraemer wijst in zijn tweede artikel in *Kerk en Wereld*, ‘De kerk in beweging’, op dit spreken van de synode als teken van een moedige ommekeer.¹⁸³⁰ Tegelijk spreekt hij over het zwijgen als een ‘onnatuur’. Naar zijn mening verhinderde niets de kerk om te spreken, toch deed de kerk dat. Het niet *kunnen* belijden werd tot een niet *mogen* belijden.

Hoewel de gedachte van het niet belijdend ‘mogen’ spreken wijd verbreid is, tot in de toelichting bij de werkorde toe,¹⁸³¹ geloof ik dat Kraemer gelijk heeft. Repelaer van Driel maakte het de eerste generatie synodeleden wijs, de volgende generaties synodeleden namen dit over en legden het zichzelf vrijwillig op. Het is niet het Algemeen Reglement van 1816 zelf geweest dat de kerk verhinderde belijdend te spreken, maar de *interpretatie* van het Algemeen Reglement van 1816 zoals deze door Repelaer van Driel was voorged.

Het is de oorlog die door deze houding heen doet breken. De synode gaat spreken en de synode gaat, zoals Kraemer schrijft, door met spreken.¹⁸³² ‘In de *Werkorde* schrijft de commissie dat “Christus Zijn kerk tot spreken dwong”.¹⁸³³ Wie de notulen van de oorlogsjaren doorleest, ontdekt dat de synode steeds frequenter en steeds zekerder gaat spreken. Dit wordt in de kerk opgemerkt. Bij de consideraties van 1944 laten de leden van het provinciaal kerkbestuur van Groningen weten dat zij zich in de bezettingstijd verheugd hebben over het krachtig getuigenis van de synode. Ook hier klinkt weer de gedachte dat dit meer was dan verwacht kon worden.¹⁸³⁴ Deze dankbaarheid klinkt ook door in vele consideraties van de classicale vergaderingen.¹⁸³⁵ Als de oorlog niet was uitgebroken, zou dit niet gebeurd zijn. Dit spreken heeft de leden van de algemene synode niet alleen voldoening gegeven, maar ook een sterk verantwoordelijkheidsgevoel voor de gehele kerk en zo mede voor het feit dat de kerk de juiste orde moet krijgen om het belijdend spreken kerkordelijk mogelijk te maken. Zo schrijft Th. Klein: ‘Er was een wereldoorlog nodig om tot een nieuwe kerkorde te komen.’¹⁸³⁶

Dat de kerk niet kon belijden, mag dus niet op het conto van het Algemeen Reglement van 1816 of van minister Repelaer van Driel geschreven worden. Is het dan helemaal niet

¹⁸²⁸ Zie 9.5. (sub d.)

¹⁸²⁹ Zie 2.3.

¹⁸³⁰ Zie 3.2.2.

¹⁸³¹ Zie 10.9.3. (sub F.) ‘De synode sprak belijdend, wat zij als bestuurslichaam reglementair niet kan. Daarom twijfelden er onder de ambtsdragers en gemeenteleden of zij wel *mocht*. Toch moest de synode, omdat Christus Zijn Kerk tot spreken dwong.’

¹⁸³² Zie 3.2.4.

¹⁸³³ H. Oostenbrink-Evers, ‘Het ambt in de kerkorde’, in: Balke, W. en Beek, A. van de en Wassenaar, J.D.Th., *De kerk op orde? Vijftig jaar hervormd leven met de kerkorde van 1951* (Zoetermeer 2011), 43.

¹⁸³⁴ Zie 6.8.2.

¹⁸³⁵ Zie 6.8.3.

¹⁸³⁶ Th. Klein, ‘Woord vooraf’, in: *Veertig jaar orde in de hervormde kerk?*, 7.

waar? Jawel, maar dan op een heel ander niveau en daar legt het provinciale kerkbestuur van Groningen de vinger bij in de consideratie over het ontwerp van de werkorde. Nadat het provinciale kerkbestuur zijn vreugde geuit heeft over het krachtig getuigenis, voegt het er terecht aan toe: 'Wij konden ons echter niet ontveinzen, dat de Synode hier meer deed, dan van haar verwacht kon worden, maar ook dan haar strikt genomen *als niet representatief lichaam toekwam*.' In het laatste zinsdeel zit de clou. De algemene synode is geen synode van de kerk en kan daarom niet namens de kerk belijdend spreken. De leden van de synode konden wel als 'bestuur' belijdend spreken, maar de facto niet als synode van de kerk.

21.3.2.2. De oorlog doet partijgrenzen overstijgen

De oorlog is ook in deze zin een belangrijke factor voor het doorwerken van het getuigenis van Kraemer en het tot stand komen van de werkorde, dat het ene oordeel en de ene nood mensen met elkaar verbindt die voorheen opgesloten zaten in eigen richtingen. De oorlog wordt ervaren als een verschrikkelijk oordeel van God dat de kerk iets te zeggen heeft en juist de kerk tot bekering roept. In zijn artikel 'De kerk in beweging' laat Kraemer weten de oorlog allereerst te zien als een ernstig gesprek dat God begonnen is met de wereld, met ons volk, met de kerken en zo ook met de Nederlandse Hervormde Kerk. Kraemer brengt het oordeel niet als een zaak die in lijdelijk ondergaan verlamt, maar die juist oproept tot antwoorden aan God. Hij spreekt over een gesprek dat verstaan moet worden als 'Een gesprek van oordeel, van oproep tot bezinning, van uitnodiging tot omkeering en vernieuwing des levens. De Kerken moeten op dat door God begonnen gesprek antwoorden.'¹⁸³⁷

Bij de opening van de eerste generale synode herinnert Kraemer ook aan de functie van de oorlog. Hij onderstreept nog eens dat God de vreselijke oorlog van 1940-1945 gebruikt heeft als 'een van Zijn middelen om van onze Kerk, die een slapende Kerk was, een Kerk te maken, die ontwaakt en begint te leven.'¹⁸³⁸

Niet alleen de mannen die later meegewerkt hebben aan de werkorde, maar ook vele anderen hebben de oorlog ervaren als een loutering. 'Geconfronteerd met anti-christelijke machten voelden ze zich gedwongen rekenschap te geven van waar het nu echt op aankomt. Hierin zochten zij met name naar het *wezen* van de dingen.'¹⁸³⁹ Deze loutering liet hen het partijdenken dat de Nederlandse Hervormde Kerk zo verscheurde, overstijgen. Dit is een psychologisch proces dat herkenbaar is uit veel situaties waarin een gezamenlijke nood wordt beleefd. Zo schrijft ook C. den Boer dat het niet ontkend kan worden dat de oorlogssituatie een stroomversnelling betekende in het reorganisatiestreven in de Nederlandse Hervormde Kerk. Hij wijst dan eveneens op dit psychologisch aspect: 'Het verzet tegen één front, de vijand van het nationaal-socialisme, sloot in de jaren '40-'45 geleidelijk aan de gelederen van ons veelszins zo verdeelde volk.'¹⁸⁴⁰

De Duitsers hebben onbedoeld hier ook een belangrijke bijdrage in gehad door verschillende 'kopstukken' uit kerk en maatschappij in gijzeling te houden in Sint-Michielsgestel.

¹⁸³⁷ Kraemer, 'De kerk in beweging', 2.

¹⁸³⁸ *Handelingen 1945/46*, 25. Zie 12.2.

¹⁸³⁹ Oostenbrink-Evers, 'Het ambt in de kerkorde', 43.

¹⁸⁴⁰ C. den Boer, 'Een gereorganiseerde kerk – een gereformeerde kerk? (Het functioneren van de belijders door de jaren heen)', in: J. van der Graaf (red.) *Beproefde trouw, Vijfenzeventig jaar Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk* (Kampen z.j.) (1981), 191.

Hier komen zij intensief met elkaar in contact. Daar ontmoeten we bijvoorbeeld K.H.E. Gravemeyer, H. Kraemer en W. Banning die later samen als driemanschap het land intrekken. J. van der Graaf schrijft dat in de oorlogsperiode mensen van uiteenlopende levensovertuiging elkaar vonden in één gemeenschappelijke crisissituatie. Hij trekt vanuit Sint-Michielsgestel de lijn zelfs door naar de na-oorlogse doorbraak:

Hier zijn intensieve gesprekken gevoerd door bekende voormannen als Banning, Schermerhorn, Lief tinck, De Quay en Kraemer. Niet alleen de Hervormde Kerk zou vernieuwd uit de Tweede Wereldoorlog te voorschijn moeten komen, t.w. als "*Christus-belijdende volkskerk*" maar uit de oorlogsjaren moesten óók consequenties worden getrokken voor het *politieke* leven, met name ook voor het christelijke politieke leven.¹⁸⁴¹

Deze internering bewerkt psychologisch zonder meer een bijzondere verbondenheid die het partijenken overstijgt. Een treffend voorbeeld hiervan is de relatie tussen de orthodoxe Gravemeyer en de vrijzinnige 'rode' Banning. Gravemeyer reageert in de synode heel scherp als J.H. Semmelink, kerkelijk hoogleraar te Groningen, kanttekeningen maakt bij de benoeming van de vrijzinnige Banning voor Kerk en Wereld. Semmelink 'acht het een vooruitgrijpen op de generale synode, als weer mensen naast elkaar gezet worden, die ja en nee zeggen. Men verwacht een belijdende kerk.' Gravemeyer zegt dat hij zich door de opmerking van Semmelink in vreemd klimaat voelt. 'We mogen niet terugvallen in de orthodox-vrijzinnige tegenstelling. Als we in deze lijn zouden doorgaan, zou ook de Generale Synode heilloos zijn.'¹⁸⁴² In de ontmoeting met afgevaardigden van de Gereformeerde Kerken in Nederland laat de gereformeerde L. Praamsma ook de naam van Banning vallen. Berkelbach van der Sprenkel geeft dan eerlijk toe dat zij als hervormden ook met grote vragen zitten.¹⁸⁴³

De impact van de Tweede Wereldoorlog op deze generatie is ontzettend groot. Tot in de tachtiger jaren worden theologen nog beoordeeld op hun goed of fout zijn in de oorlog. Zelfs degenen die zich niet verzetten, omdat zij de Duitse overheersing zagen als straf van God, werden vaak ongenueanceerd als fout gezien. Wie fout was, kon geen goed meer doen en wie goed was, kon niet meer fout doen.

Zo zijn mensen in de oorlog met elkaar verbonden geraakt, die anders theologisch niet zo snel bij elkaar kwamen.

21.3.2.3. Vanuit sociaal-psychologisch perspectief

Het is een intrigerend vraagstuk hoe het kan dat partijen die voorheen tegenover elkaar stonden, door de oorlog met elkaar verbonden raken. Den Boer constateert al dat hier sprake is van een psychologisch proces, namelijk dat het hebben van een gezamenlijke vijand leidt tot verbondenheid met elkaar. Hoewel deze constatering naar alle waarschijnlijkheid juist te noemen is, geeft het nog geen antwoord op de vraag hóé een dergelijk proces werkt, oftewel hoe het is te verklaren dat het hebben van een gezamenlijke vijand ertoe kan leiden dat partijen die eerder zover van elkaar af stonden, tot elkaar kunnen komen.

Binnen de sociale psychologie is veel onderzoek verricht naar groepsvorming. Hoe deze

¹⁸⁴¹ J. van der Graaf, 'De Gereformeerde Bond en de politiek', in: Van der Graaf (red.), *Beproefde vrouw*, 253.

¹⁸⁴² *Handelingen 1944*, 105. Zie 6.5.5.

¹⁸⁴³ Zie 15.5.7.2.

tot stand komt, maar ook hoe het kan dat groepsvorming het echte contact met andere groepen bemoeilijkt. Een van de belangrijkste belemmerende factoren blijkt het hebben van vooroordelen die groepen over elkaar hebben. Dit staat het hebben van echt contact, dat nodig is om tot elkaar te komen, in de weg. Een logische vervolgvraag is dan ook hoe vooroordelen tussen groepen kunnen afnemen, zodat de relaties tussen de groepen verbeteren. Een van de meest invloedrijke theorieën op dit gebied is de theorie van Gordon W. Allport (1897-1967) die beschreven wordt door R. Spears en N. Tausch in een internationaal gerenommeerd handboek.¹⁸⁴⁴

Allport ontwikkelde de 'contacthypothese'. Hij veronderstelt dat het hebben van face-to-face contact tussen mensen uit verschillende partijen de meest effectieve manier is om vooroordelen tussen groepen te reduceren en groepen bij elkaar te brengen. Op basis van verschillende onderzoeken gaat hij ervan uit dat dit alleen het geval is onder bepaalde, optimale omstandigheden. Allereerst moet er de mogelijkheid zijn om contact te maken. Het contact zal hiervoor frequent, langdurig en intiem moeten zijn. Daarnaast zal het plaats moeten vinden onder condities van gelijke omstandigheden waarin de groepen zich bevinden. Ook zal er voor de groepen een gezamenlijk doel moeten ontstaan, dat samenwerking tussen de verschillende partijen vereist. Tot slot zal er sprake moeten zijn van een normatief, ondersteunend klimaat waarin geen onderscheid wordt gemaakt tussen de verschillende groepen. Hoewel deze theorie in het veld moeilijk te onderzoeken is, hebben latere onderzoeken verschillende elementen van de contacthypothese bevestigd en is de theorie in de huidige onderzoeken naar reductie van vooroordelen nog steeds richtinggevend.

Later hebben verschillende onderzoeken ook aangetoond dat contact de empathie tussen groepen positief beïnvloedt, hetgeen gedeeltelijk kan verklaren hoe contact vooroordelen tussen groepen vermindert. Contacten tussen verschillende groepen kunnen ook indirect ervaren worden (*extended contact hypothesis*). Als een lid van de ene groep intensief contact met iemand uit een andere groep heeft, blijken andere mensen uit beide groepen ook minder vooroordelen ten opzichte van elkaar te hebben en makkelijker met elkaar in contact te komen.

De contacthypothese kan grotendeels verklaren hoe de gijzeling in Sint-Michielsgestel ertoe leidt dat Gravemeyer, Kraemer en Banning, voordien leden van verschillende groepen, tot elkaar komen en later als één groep optrekken. Allereerst worden ze door de gijzeling een lange tijd achtereenvolgens fysiek aan elkaar blootgesteld. Dit is intiem te noemen in de zin dat frequente, langdurige blootstelling aan elkaar ervoor zorgt dat veel van de ander waarneembaar is en het moeilijk is dingen verborgen te houden. Door de gijzeling bevinden ze zich ook opeens in dezelfde omstandigheid: ze zijn allemaal gegijzelden. De gijzelnemers zullen tussen hen geen onderscheid maken en hen als 'één groep', namelijk leidinggevende Hollanders, beschouwen. Allemaal factoren die de kans verhogen dat mensen uit verschillende groepen echt contact met elkaar gaan maken. Bovendien zal diezelfde omstandigheid ervoor gezorgd hebben dat hun persoonlijke doelen ondergeschikt zijn geraakt aan hogere, gezamenlijke, overkoepelende doelen. Hierbij zal samen overleven belangrijk zijn geweest, maar niet minder het samen bezig zijn met en overleggen over de opbouw van volk en kerk na de oorlog.

Een gijzeling is een toestand die veel emoties oproept. Later onderzoek heeft laten zien

¹⁸⁴⁴ R. Spears en N. Tausch, 'Prejudice and Intergroup Relations', in: M. Hewstone, W. Stroebe en K. Jonas [Eds.], *An Introduction to Social Psychology* (Glasgow 2012), 451-498.

dat de effecten van contact tussen verschillende groepen op *affectieve* basis sterker is dan contact op *cognitieve* basis.

De verbondenheid die tussen het drietal ontstaat, zal ook effect hebben gehad op de andere leden van de verschillende groepen en zal gemaakt hebben dat ook die later gemakkelijker met elkaar in contact komen en kunnen gaan spreken over wezenlijke dingen.

21.3.2.4. De oorlog dwingt tot activiteiten

De oorlog oefent ook directe invloed uit op agendapunten die voor het eerst op de agenda van de algemene synode komen. Deze punten komen niet als 'praatstukken' op de agenda, maar als te ondernemen activiteiten. Omdat het gaat om directe zorg voor de vele leden van de kerk die door de tijdsomstandigheden geestelijk en soms ook maatschappelijk in moeilijkheden zijn geraakt door de tewerkstelling van de mannen in Duitsland, overstijgt het werk de partijgrenzen en wordt het niet als activisme beleefd, maar als vanzelfsprekende liefdedaden.¹⁸⁴⁵ Zo nemen bijvoorbeeld de inhoud en de omvang van het werk van de commissie Bijzondere Kerkelijke Gezinszorg door de oorlogssituatie jaarlijks toe. Er wordt onder andere gezorgd voor lectuurverzending naar de tewerkgestelden.¹⁸⁴⁶

De oorlog zorgt ervoor dat de Nederlandse Hervormde Kerk direct gedrongen wordt tot getuigenis met de daad. Dit komt in een stroomversnelling als de synode en de federatie van diaconieën in februari 1941 alle samenwerking met de 'Winterhulpe' afwijzen, 'omdat daarin het beginsel van de vrijheid der kerk op het gebied der barmhartigheid bedreigd werd.' 'Gevolg was dat in de volgende jaren de diaconale arbeid, die niet gelijkgeschakeld werd, allerlei nieuwe terreinen van activiteit kreeg, waarin haar hulpverlening zich ver uitstreckte tot ver buiten de kring die tot de kerk behoorden.'¹⁸⁴⁷

Op een natuurlijke en vanzelfsprekende wijze groeit de gehele kerk richting getuigenis met de daad, wat weer de nodige invloed uitoefent bij de formulering van de diaconale taak in de nieuwe kerkorde.

21.3.2.5. De oorlog leert spreken tot de overheid

De oorlog zorgt er ook voor dat de algemene synode zich gedrongen voelt na te denken en te spreken over de overheid en over het spreken tot de overheid. Ik geef er enkele voorbeelden van: in de werken van H.C. Touw is een nauwkeurige weergave te vinden.¹⁸⁴⁸ De urgentiecommissie geeft in het *Weekblad* van 13 juni 1940 voorlichting in verband met vragen inzake voorbede voor de koningin en voegt er zelfs een juridische verklaring aan toe om de feitelijke positie van de koningin te tekenen volgens het Internationaal Recht.¹⁸⁴⁹ Op 25 juni 1940 komt op initiatief van de algemene synodale commissie een Convent van Kerken tot stand, bestaande uit vertegenwoordigers van verschillende protestantse kerken om samen te beraadslagen over een gemeenschappelijk in te nemen

¹⁸⁴⁵ Zie 5.6.3.

¹⁸⁴⁶ Zie 6.7.4.

¹⁸⁴⁷ Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795*, 285. Zie H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, in opdracht van den Urgentieraad der Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk; I *Geschiedenis van het Kerkelijk Verzet* ('s Gravenhage 1946), 55vv, 253 vv; II *Documenten van het Kerkelijk Verzet* ('s Gravenhage 1946), 23v.

¹⁸⁴⁸ Zie H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk; I Geschiedenis van het Kerkelijk Verzet; II Documenten van het Kerkelijk Verzet*.

¹⁸⁴⁹ Zie 2.3. *Weekblad Ned. Herv. Kerk*, 24, no. 19 (13 juni 1940), 73.

houding in voorkomende gevallen.¹⁸⁵⁰ Vanaf eind 1941 wordt ook overleg gevoerd met het episcopaat van de Rooms-Katholieke Kerk in Nederland, onder leiding van aartsbischop J. de Jong. In 1942 wordt de naam van het Convent vervangen door 'Interkerkelijk Overleg'.

Het eerste protest geldt de eerste maatregelen tegen de Joden. Op 24 oktober 1940 tekenen de in het Convent samenwerkende kerken protest aan bij de rijkscommissaris. In verschillende kerken wordt dit protest ook in een kanselboodschap aan de gemeenten bekendgemaakt.¹⁸⁵¹ In 1941 volgen nog diverse protesten. Op 17 februari 1942 gaan de vertegenwoordigers van het IKO op audiëntie bij Seyss Inquart 'aan wie zij een memorandum overhandigen tegen de rechteloosheid, de onbarmhartigheid en de gewetensvrijheid'.¹⁸⁵² Uitdrukkelijk wordt geprotesteerd tegen de behandeling van personen van Joodse afstamming en tegen de nationaalsocialistische levens- en wereldbeschouwing. Seys Inquart geeft niet toe. De kerken reageren middels een kanselafkondiging. Op 7 mei 1942 protesteert de algemene synode tegen de gevangenneming van Gravemeyer en Van Itterzon.¹⁸⁵³

Dat de kerk zich expliciet moet bezighouden met haar verhouding tot de overheid leidt er ook toe dat de kerk gaat nadenken over wat de nieuwe Nederlandse overheid moet doen na de bevrijding. In 1943 spreekt Kerk en Ziekenzorg er al over dat van een komende Nederlandse overheid moet worden verwacht dat zij zal zorgen voor een eerlijke verdeling van de geestelijke verzorging.¹⁸⁵⁴ De commissie Kerk, overheid en radio bezint zich op de vraag hoe de radio-omroep na de oorlog door de regering moet worden ingevuld.¹⁸⁵⁵ Voorts stelt Gravemeyer in 1943 op een synodevergadering dat een goede overheid de vaderlijke taak zal hebben de jeugd gelegenheden tot sportbeoefening buiten de zondag te geven. 'De kerken zullen in dezen een druk op de komende overheid uit hebben te oefenen'.¹⁸⁵⁶

De oorlogstijd dringt de kerk tot het nadenken over de verhouding tot de overheid en over het spreken tot de overheid. Het merendeel van de bevolking heeft de kerk hierom bewonderd. En zo gaat de kerk dit als vanzelf zien als haar nieuwe taak voor na de oorlog, omdat het dan pas goed gaat beginnen. Het speelt bij de commissie voor beginselen van kerkorde mee en het wordt al als een taak gezien die de kerk als vanzelfsprekend heeft te vervullen.

21.3.2.6. De oorlog 'verhaast' de ontwikkelingen

De oorlog heeft veel meer gevolgen voor de Nederlandse Hervormde Kerk. Dankzij de oorlog kan de commissie voor de kerkorde er niet omheen om de tucht in de nieuwe kerkorde op te nemen, omdat zij maatregelen moet nemen met betrekking tot de NSB-predikanten. De wereldoorlog brengt tevens de contacten tussen de kerken op gang. Deze punten zullen bij de desbetreffende onderwerpen ter sprake komen. De genoemde punten maken samen al genoegzaam duidelijk van welke enorme betekenis het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog is voor de komst van de nieuwe kerkorde. Zonder dit

¹⁸⁵⁰ Verg. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795*, 284.

¹⁸⁵¹ Verg. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795*, 284.

¹⁸⁵² Verg. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795*, 285.

¹⁸⁵³ Zie 4.2-4.4.

¹⁸⁵⁴ Zie 5.3.5.

¹⁸⁵⁵ Zie 6.4.1-6.4.12.

¹⁸⁵⁶ Zie 5.3.2.

ingrijpende gebeuren zou het zover niet gekomen zijn, zoals zowel stemmen uit die tijd als uit latere tijd aangeven. Ik geloof dat het waar is. Het uitbreken en voortduren van de Tweede Wereldoorlog heeft in grote mate bijgedragen aan de veranderingen in de Nederlandse Hervormde Kerk. Deze tijdsomstandigheden hebben op positieve wijze het werk van Kraemer en Gravemeyer ondersteund en voorspoedig gemaakt. Hun internering heeft hun bovendien de status van martelaar gegeven om met bijzonder gezag te spreken.¹⁸⁵⁷

Ook door de leden van de algemene synode is de oorlog als een enorm keerpunt ervaren. Zo heb ik reeds vermeld dat P. de Bruijn als president bij de sluiting van de laatste algemene synode onder het Algemeen Reglement van 1816 niet alleen spreekt over een ten grave dragen van de oude orde, maar ook *over de oorlog die een kloof sloeg tussen verleden en toekomst*.¹⁸⁵⁸

Dit onderstreept mijn verklaring hoe het op het meest onverwacht toch kon komen tot een doorbreken van het Algemeen Reglement van 1816. Ik herhaal de zin: 'Als belangrijkste factoren zie ik de combinatie van coïncidentie en providentie. Anders, de enige verklaring van het geheim is voor mij het aanwezig zijn van de juiste personen op de juiste tijd op de juiste plaats en dat in combinatie met het ingrijpende gebeuren van het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog.'¹⁸⁵⁹

De gedachte aan providentie is niet nieuw, veeleer zijn de omstandigheden door betrokkenen in die tijd reeds als zodanig ervaren. Het is opmerkelijk dat P. Scholten, onder wiens voorzitterschap *Ontwerp 1938* tot stand kwam, in de toelichting op de werkorde schrijft: 'Er waren pogingen naar de doorbraak door het oude, de werkelijke bevrijding van de kerkorde van de reglementen van 1816 was er niet. Blijkbaar was het nog niet de tijd. God komt op Zijn ogenblik. Wij kunnen nooit met zekerheid van tevoren zeggen wanneer dit er is, maar wij mogen handelen als wij in geloof de hoop hebben, dat het er is. En het besef althans daarvan is thans wakker geroepen.'¹⁸⁶⁰ Dezelfde toon horen we in een brief van J. Koopmans die hij op 15 april 1944 schrijft aan Scholten: 'Ik vind het een prachtig stuk werk van de Commissie voor de Kerkorde, een zeer levensvatbaar voorstel, waarbij ik mij van harte aan kan sluiten. Met dit voorstel op tafel ben ik toch wel geneigd een *providentiële* (curs. RvK) leiding te zien bij de gang van zaken in 1938.'¹⁸⁶¹

De oorlog functioneert als een aansporing om de zaken na de oorlog op orde te hebben. Dit komen we onder andere tegen in de commissie voor beginselen van kerkorde, waar Scholten aanspoort de zaak voortvarend te behandelen, omdat er nu sprake is van een historisch moment dat ze niet voorbij mogen laten gaan. De kerk moet na de oorlog klaar zijn om te kunnen spreken tot volk en overheid en tevens om een leidende taak te kunnen vervullen. Daarom moet nu zo snel mogelijk gewerkt worden om ervoor te zorgen dat de

¹⁸⁵⁷ In de algemene synode worden de belijdenissen op bijzondere wijze aangeduid: 'Ze zijn geen pakhuisen van dogmatische uitspraken, maar getuigenissen van martelaren', *Handelingen 1942*, 30. Gravemeyer brengt zelf in de algemene synode in het kader van Gemeenteopbouw naar voren wat Haitjema geschreven heeft in een artikel in de *Gereformeerde Kerk*: 'Het "belijden" heeft weer den klank gekregen van het martyr-zijn; met dit belijden zijn we nog niet klaar! Het oerbelijden van Jezus Christus is gebleken aanwezig te zijn. Met een trouwe woordbelijdenis kan men ontrouw blijken, met een gebrekkige woordbelijdenis tóch getrouw in het stellen van het leven voor Christus' zaak.' Zie 5.4.3.

¹⁸⁵⁸ Zie 7.5.

¹⁸⁵⁹ Zie 1.9.

¹⁸⁶⁰ Zie 10.9.3. (sub E).

¹⁸⁶¹ Balke en Oostenbrink-Evers, *De Commissie voor de Werkorde*, 150.

kerk haar orde gereed heeft en zich daardoor ter beschikking kan stellen voor haar taak na de oorlog.¹⁸⁶² Kraemer heeft hier van meet af op gewezen. Hij heeft de synode in de vergadering van 30 september 1941 (!) al onder de aandacht gebracht dat de kerk een grootse taak voor de toekomst heeft. 'De zwaarste tijden komen na de oorlog. De kerk moet volledig wakker zijn en haar roeping verstaan.'¹⁸⁶³

Berkelbach van der Sprenkel vraagt zich echter af of de commissie zich niet te veel door de nood van de tijd onder druk laat zetten. Hij vreest dat na de oorlog de oude partijstrijd weer zal losbreken. Scholten ontkent dit niet, maar acht het gevaar van terugval in de oude bedding van 1816 niet minder groot. Berkelbach van der Sprenkel beaamt dit en zo gaat men in de commissie voor beginselen van kerkorde weer voortvarend verder.

Dezelfde druk zien we bij het agendapunt van Kerk en Wereld begin juli 1944. In de vergadering, die vlak na D-day valt (!), spoort Gravemeyer tot voortgang aan, ook al liggen de financiële cijfers nog niet op tafel. Er moet een besluit genomen worden, want de kerk moet klaar zijn als de oorlog is afgelopen. Dat dit gevoel over het nabij zijn van het einde van de oorlog niet alleen bij Gravemeyer leeft, maar ook bij anderen, blijkt uit het feit dat op woensdag 19 juli 1944 gesproken wordt over het voorstel van een van de synodeleden om op de eerste zondag na de oorlog een collecte te houden voor een nieuw gebouw voor de Nederlandse Hervormde Kerk. Hoewel het voorstel wordt bijgesteld, namelijk om niet het gebouw, maar de opdracht en de taak van de kerk voorop te stellen, maakt het in ieder geval wel duidelijk dat het nabij zijn van het einde nieuwe energie en nieuwe gedachten geeft.

Deze invloed op de loop van de ontwikkelingen is niet in alle opzichten positief te waarderen. Sommige beslissingen zijn daardoor overhaast genomen. Bij het werk van de commissie voor beginselen van kerkorde heeft het er in ieder geval voor gezorgd dat er geen tijd genomen is voor de prealabele vragen van de kerkorde van 1951. Daar kom ik nog op terug.

21.3.2.7. Conclusie

Naar mijn mening heeft de behandeling van het vijftal hierboven genoemde aspecten die verbonden zijn met het uitbreken, het voortduren en ook het aflopen van de Tweede Wereldoorlog genoegzaam duidelijk gemaakt welke impact deze dimensies hebben gehad voor de Nederlandse Hervormde Kerk in het algemeen en voor de komst van de nieuwe kerkorde in het bijzonder. Het doorbreken van het zwijgen, het belijdend spreken, het ontplooiën van allerlei activiteiten, het getuigen tegenover de overheid vragen allemaal om een kerkordelijke verankering die het Algemeen Reglement van 1816 op geen enkele wijze kan bieden. De aspecten zijn teveel om te ontkennen dat ze medebeslissend zijn geweest voor het wel of niet nodig achten van de nieuwe kerkorde.

21.4. De twee juristen die deel uitmaken van beide commissies

De twee juristen die we in beide commissies terugvinden, hebben een essentiële bijdrage geleverd aan het tot stand komen van de kerkorde. Wagenaar en Scholten hebben zowel bij de werkorde als bij de kerkorde een cruciale rol gespeeld.

In de commissie voor beginselen van kerkorde neemt Scholten het initiatief door de leden een nota te sturen, waarin hij voorstelt de reorganisatievraag in tweeën te knippen.

¹⁸⁶² Zie 9.4.1.

¹⁸⁶³ Zie 3.7.4.

Aanvankelijk leidt dit nog niet tot een doorbraak. Berkelbach van der Sprenkel schrijft na de tweede vergadering dat tijdens de bespreking van deze nota's de diepere tegenstellingen aan het licht kwamen en het stadium van hopeloze verdeeldheid bereikt werd. De ommekeer komt als de andere jurist Wagenaar, die eerst wilde komen tot een volledig project, zich aansluit bij het voorstel van Scholten. Deze verandering leidt samen met de terugkeer van Scholten vanuit Limburg naar Nunspeet tot het vlot trekken van de besprekingen die uiteindelijk betrekkelijk snel leiden tot het resultaat van de werkorde en de nieuwe synode.

Ook het werk van de commissie voor de kerkorde wordt uiteindelijk bepaald door de beide juristen. Het is bijna ongelooflijk dat zo'n machtig bouwwerk als de kerkorde van 1951 in zo'n korte tijd gereedgemaakt is. Dit is vooral te danken aan het feit dat Scholten aan Wagenaar gevraagd heeft een concept te maken dat als het *Bouwplan* richting geeft aan het werk van de commissie voor de kerkorde.

Het is niet nodig om middels zelfstandig bronnenonderzoek nogmaals na te gaan in welke mate het *Bouwplan* van Wagenaar de inhoud van de kerkorde van 1951 bepaald heeft. Hélène Oostenbroek-Evers heeft vanuit haar onderzoeksvraag het *Bouwplan* al onderzocht en aangegeven waar het werk van Wagenaar wel of niet is overgenomen of bijgesteld. Ik stel wel vast dat het verzoek van Scholten aan Wagenaar van fundamentele betekenis is geweest om tot het aan de synode aangeboden resultaat te kunnen komen. De conclusie is gerechtvaardigd dat zonder het werk en de inbreng van de beide juristen het niet of in ieder geval niet zo voorspoedig tot een nieuwe kerkorde gekomen zou zijn.

21.5. Het niet aan de orde laten komen van de prealabele vragen

Het leiding of richting geven door de juristen middels hun nota en *Bouwplan* is mede bepalend geweest voor het feit dat noch in de commissie voor beginselen van kerkorde, noch in de commissie voor de kerkorde ruimte is geweest voor het aan de orde laten komen van de prealabele vragen.

Als zodanig is er in de eerste vergaderingen wel vanalles ter sprake gebracht, maar het is niet gekomen tot een echt samen spreken en onderzoeken. Al na de tweede vergadering van de commissie voor beginselen van kerkorde verzucht Berkelbach van der Sprenkel in zijn brief aan Scholten dat hij verder de tactiek wil toepassen om binnen de gesprekken de discrepantie te bevorderen, omdat zijns inziens de heren eerst tot een zekere uitputting moeten komen. 'Men doceert elkaar en niemand is leerling, omdat ieder leraar is.'¹⁸⁶⁴

Als zodanig is het begrijpelijk dat het enige tijd vraagt om mannen die uit de verschillende richtingen van de kerk komen te laten samengroeien tot een geheel met een 'wij-gevoel' om als een eenheid leerling te zijn in het biddend zoeken naar de beste kerkorde. Hoewel gedurende het gehele proces best over allerlei zaken is gesproken en we ook momenten zien van ootmoedig delen van moeiten en twijfels, ben ik van mening dat het niet gekomen is tot een echt samen leerling zijn. Verschillende leden willen mede onder de druk van de oorlog zo snel mogelijk tot resultaten komen om na de oorlog leiding te kunnen geven aan de wederopbouw van de maatschappij.

Dat het niet gekomen is tot een samen doordenken en bespreken van prealabele vragen hangt mijns inziens ook samen met het feit dat in de beginfase van de werkorde de commissieleden in eerste instantie hun taak niet scherp hebben. Dit leid ik af uit het feit dat ieder zijn eigen aanduiding voor de commissie gebruikt, waarbij de meesten als 'kern'

¹⁸⁶⁴ Zie 8.5.

gemeen hebben *commissie voor de kerkorde* in plaats van *commissie voor beginselen van kerkorde*.¹⁸⁶⁵ Bakhuizen van den Brink heeft gelijk dat de eerste opdracht van de commissie is om *beginselen van kerkorde* te bestuderen. Hij is op dit punt als een roepende in de woestijn. De andere leden laten zich door de nota die Scholten vanuit Limburg heeft toegezonden toch direct op het praktische spoor zetten. Bakhuizen van den Brink ziet de werkwijze van Scholten als een verenging van de opdracht aan de commissie.¹⁸⁶⁶ Het is jammer dat Severijn de secretaris van de eerste drie vergaderingen is geweest. Hij geeft in de notulen heel weinig weer. De eerste vergadering van 22 februari 1943 wordt weergegeven met tien regels aantekeningen,¹⁸⁶⁷ de tweede van 25 maart 1943 met 22 regels,¹⁸⁶⁸ terwijl de derde vergadering van 13 mei 1943 niet is doorgegaan. De eerste vergadering die door Wagenaar worden verslagen, die van 18 en 19 november 1943, bestrijken ruim achttien volledige pagina's.¹⁸⁶⁹ Voor het onderzoek kunnen we Wagenaar bijzonder dankbaar zijn voor zijn gewetensvolle weergave.¹⁸⁷⁰ Uit de aantekeningen van Severijn kunnen we wel reconstructies maken, maar niet met zekerheid vaststellen hoe de eerste vergaderingen verlopen zijn. Dat is jammer, juist omdat Berkelbach van der Sprenkel¹⁸⁷¹ en Wagenaar¹⁸⁷² zich negatief uitlaten over de vruchtbaarheid van deze beide vergaderingen en deze bestempelen als oeverloze abstracte beschouwingen.

Het is helder dat de prealabele vragen niet de ruimte hebben gekregen op de wijze zoals Bakhuizen van den Brink wenste. Dit komt mijns inziens vooral omdat met name de praktische juristen Scholten en Wagenaar leiding geven aan de agenda en de gespreksonderwerpen. De nota die Scholten heeft opgestuurd vanuit Limburg bepaalt direct de koers in de richting van datgene wat later de naam werkorde krijgt. Zelfs Gravemeyer, die zo correct formele lijnen bewaakt, gaat hierin mee. Blijkbaar staat ook hem meer praktisch

¹⁸⁶⁵ Zie 8.2.

¹⁸⁶⁶ Bakhuizen van den Brink heeft geen ongelijk. Tegelijk moeten er echter bij zijn gedachte dat Scholten te praktisch van start wil gaan twee kanttekeningen gemaakt worden. In de eerste plaats dat Bakhuizen van den Brink in zijn visie op kerkorde behoorlijk afwijkt van de overige leden. Hebben de andere leden bij de prealabele vragen hun uitgangspunt in de reformatorische presbyteriaalsynodale traditie, Bakhuizen van den Brink wil met zijn vragen nog verder terug. Hij schrijft op 10 maart 1943 dat de bestudering van de beginselen van de kerkorde zal moeten geschieden, zelfs los van elk calvinistisch vooroordeel. Zelf deelt hij de visie van Sohm op kerkorde. Zie 8.3.3 en 8.4.6.

In de tweede plaats moeten wij ook bedenken dat er sprake is van ongelijktijdigheid. Scholten heeft ten tijde van de reorganisatiestrijd al geparticipeerd in de theologische bezinning, terwijl Bakhuizen van den Brink dat alleen maar ziet als reorganisatie in enge zin, zonder een principiële, theologische of dogmatische studie.

¹⁸⁶⁷ Balke en Oostenbrink-Evers, *De Commissie voor de Werkorde*, 8.

¹⁸⁶⁸ Balke en Oostenbrink-Evers, *De Commissie voor de Werkorde*, 19.

¹⁸⁶⁹ Balke en Oostenbrink-Evers, *De Commissie voor de Werkorde*, 40-58.

¹⁸⁷⁰ Hetzelfde geldt voor de accuratesse waarmee hij ook de correspondentie bewaard heeft. Zelfs de notulen van de laatste vergadering worden de leden nog nagestuurd. Het heeft naar zijn eigen mening wat langer geduurd dan hij van plan was, maar de invasie in Normandië was hier mede debet aan. Hij geeft de leden tevens gelegenheid nog enige wijzigingsvoorstellen te doen.

¹⁸⁷¹ Zijn brieven aan Scholten van 12 april en 5 juli 1943, Balke en Oostenbrink-Evers, *De Commissie voor de Werkorde*, 19v en 32.

¹⁸⁷² Zijn brief aan Gravemeyer van 21 september 1943, Balke en Oostenbrink-Evers, *De Commissie voor de Werkorde*, 32v. Ook in zijn nota van 1 oktober 1943 maakt hij hier melding van: punten 2a, 3e, a.w. 33v.

resultaat dan een rapport over beginselen van kerkorde voor ogen.¹⁸⁷³

Scholten verwijst hierna inhoudelijke bezinning consequent door naar het werk voor de eigenlijke kerkorde: dan zal de kerk zich over de principiële vragen moet uitspreken.¹⁸⁷⁴

Maar ook dan komt het er niet van. Voor de eerste vergadering van 20-22 december 1945 te Nunspeet stuurt Scholten de leden een brief, waarin hij negen vragen formuleert die dienen zullen als agenda.¹⁸⁷⁵

Deze brief gaat voorbij aan het in de commissie voor beginselen van kerkorde afgesproken statement dat het de taak zou zijn voor de commissie voor de kerkorde om met elkaar te onderzoeken of er een kerkorde moet komen¹⁸⁷⁶ en zo ja, wat voor soort kerkorde. Scholten wil blijkbaar weer net zo voortvarend te werk gaan als bij de commissie voor beginselen van kerkorde. Ook dan wordt de verdere discussie bepaald door wat op tafel ligt.

Nu moet gezegd worden, dat geen van de leden die deel uitmaakten van de commissie voor beginselen van kerkorde, hierop terugrijpt. Op de vraag van Haitjema welke motieven Scholten ertoe geleid hebben aan Wagenaar te vragen zijn gedachten over een nieuwe kerkorde weer te geven, antwoordt hij dat hij dit gedaan heeft omdat men dan veel zakelijker en vruchtbaarder met elkaar spreken kan. 'Dan kan men gemakkelijker algemene beschouwingen over een kerkorde in het algemeen vermijden. Zonder een ontwerp als leidraad voor de besprekingen komt men veel minder snel tot concrete besluiten.'¹⁸⁷⁷ Zelfs deze opmerking leidt er niet toe om terug te grijpen naar de gemaakte afspraak om met elkaar eerst na te denken over beginselen van kerkorde. De reacties draaien veel meer rond het punt of men met Wagenaar echt iets nieuws wil of dat men toch dichter tegen het bestaande wil blijven aanleunen om niet al teveel commotie in de kerk op te roepen en rond de vraag of Wagenaar niet teveel wil regelen.¹⁸⁷⁸

We zien dat opnieuw aan de prealabele vragen wordt voorbijgegaan als Noordmans tijdens de eerste door hem bijgewoonde vergadering van 24 oktober 1946 (elfde sessie) diverse fundamentele vragen stelt bij het ontwerp, zoals het op dat ogenblik voorligt. Het gedeelte eindigt met de zin: 'De voorzitter dankt dr. Noordmans voor zijn uiteenzetting. Tezijnertijd hoopt de vergadering hierop terug te komen.'¹⁸⁷⁹ Her en der zijn punten aan de orde geweest, maar de kritiek heeft niet geleid tot een bezinnende pas op de plaats. Als Noordmans later bij de behandeling van de ouderling-kerkvoogd een algemene opmerking maakt dat de ouderling in de knel komt van de kerkvoogd, zegt de voorzitter dat hij vrees 'dat wij als wij dit bezwaar aanvaarden van voren af aan moeten gaan bouwen.'¹⁸⁸⁰

¹⁸⁷³ Zie 8.2.

¹⁸⁷⁴ Zie 9.4.1, 10.6, 11.2.2.1, 11.2.2.9.

¹⁸⁷⁵ Zie 12.4.

¹⁸⁷⁶ Denk aan de vraagstelling van Bakhuizen van den Brink, zie 9.3.

¹⁸⁷⁷ Balke en Oostenbrink-Evers, *De Commissie voor de Kerkorde*, 128.

¹⁸⁷⁸ Zie 12.4.

¹⁸⁷⁹ Balke en Oostenbrink-Evers, *De Commissie voor de Kerkorde*, 394, 395. Het is trouwens frappant dat in de vergadering van vrijdag 19 juli 1946 de commissie al besloten had om zodra de kerkorde in eerste lezing gereed zou zijn, deze aan dr. Noordmans ter lezing te geven en hem uit te nodigen om in een vergadering van de commissie te Nunspeet daarover zijn oordeel te geven. Zie Balke en Oostenbrink-Evers, *De Commissie voor de Kerkorde*, 328.

¹⁸⁸⁰ Balke en Oostenbrink-Evers, *De Commissie voor de Kerkorde*, 510.

21.6. Conclusie

Er is gedurende het proces binnen de commissie voor beginselen van kerkorde en binnen de commissie voor de kerkorde op een hoogstaand niveau stevig getheologiseerd, maar het samen leerling worden en vanuit de Schrift vanaf de bodem beginnen, is er niet geweest. De kerkorde is niet het resultaat van een *samen* als leerlingen zitten aan de voeten van de apostelen, maar van theologen met een eigen visie die middels geven en nemen samen tot een aanvaardbaar voorstel zijn gekomen. Hierbij heeft tevens een rol gespeeld dat eenieder namen en zaken vanuit eigen inzicht inkleurt. Het komt niet tot een nauwkeurig formuleren van de inhoud van de gehanteerde begrippen. Er wordt uitvoerig gesproken over de apostolaire roeping van de kerk, over de relatie tussen Schrift en belijdenis, belijden en belijdenis, maar het komt niet tot een grondig gesprek over bijvoorbeeld het Schriftgezag en de verhouding Oude Testament en Nieuwe Testament. Dit gebeurt zelfs niet als Severijn uitsprekt dat voor hem alles staat of valt met art. 3-7 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis: 'Dat de Schrift Gods Woord is, is de grondslag voor kerk en theologie.'¹⁸⁸¹ Scholten verwijst dit naar de nieuwe synode die als kerk zich hierover moet uitspreken. Ook de visie op het apostolaat van Kraemer die de directe aanleiding geweest is voor alle ontwikkelingen sinds 1940 en die ook zo bepalend is geweest voor de grondlijn van de kerkorde, is geen apart gespreksonderwerp of agendapunt geweest. De leden hebben het begrip vanuit hun eigen conceptie ingevuld. Dat geldt ook van het begrip kerstening. Omdat ook hier geen definitie van is geformuleerd, vult Van Ruler het in vanuit zijn denken over de theocratie, terwijl Wagenaar denkt aan het brengen van het Evangelie aan anderen en het erkennen door mensen van Jezus Christus als hun Heer en Zaligmaker.¹⁸⁸² Het is niet ondenkbaar dat als de vragen wel aan de orde waren gekomen, de leden van de commissie voor de kerkorde het niet eens geworden zouden zijn en er dus geen kerkorde was gekomen. De kerkorde blijft dus een praktische vormgeving van het kerkelijk leven met nieuwe concepten, die echter niet goed gedefinieerd zijn. Vanuit praktisch oogpunt is het goed dat de juristen op deze wijze leiding hebben gegeven en de prealabele vragen voor zich uit geschoven hebben, omdat er nu een nieuwe kerkorde gekomen is. Vanuit theologisch en ecclesiologisch oogpunt is er bezwaar tegen in te brengen. Het tot stand komen van de nieuwe kerkorde geeft de idee dat er een nieuw begin is, maar de concepten die nieuw zijn, worden vanuit oude posities ingevuld. De gevolgen van het niet behandelen van de prealabele vragen en het niet zorgvuldig definiëren van de gehanteerde begrippen zien wij duidelijk bij de latere sociaal politieke ontwikkelingen, als na 1960 het apostolaat steeds meer gevoed wordt vanuit een christelijk kritische maatschappijvisie op mondiaal niveau.¹⁸⁸³ Dit hebben de opstellers van de kerkorde niet bedoeld. Het is wat dat betreft aangrijpend om onder de *Open Brief* van 'de 24' van 31 oktober 1967 tegen de ontwikkelingen in het apostolaat de naam van K.H.E. Grave-meyer te vinden en onder *Het Getuigenis* van oktober 1971 die van mevr. J.A. van Ruler-Hamelink. Bij de ondertekenaars neemt zij de plaats van haar man in, omdat het stuk is geboren tijdens een gesprek tussen Van Niftrik en Van Ruler, die kort na dit gesprek overleed.¹⁸⁸⁴ Gravemeyer is aan het einde van zijn leven diep teleurgesteld dat de reformatie

¹⁸⁸¹ Zie 9.4.3.

¹⁸⁸² Oostenbrink-Evers, *Beginselen en achtergrond van de kerkorde van 1951*, 161, 185.

¹⁸⁸³ A. van de Beek, 'Kerkorde en kerkelijk beleid', in: W. Balke e.a., *De kerk op orde?*, 282.

¹⁸⁸⁴ Van der Graaf, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, 129-134, 137-143. Van der Graaf, 'De Gereformeerde Bond en de politiek', in: Van der Graaf (red.), *Beproefde trouw*, 204-6. J.P. de Vries, *Een*

na de reorganisatie in vele opzichten is uitgebleven.¹⁸⁸⁵

Bij de evaluatie van thema's uit de kerkorde zelf hoop ik te laten zien welke prealabele vragen niet gesteld en/of onbeantwoord zijn gebleven.

21.7. Toch een proces

Aan het einde van dit hoofdstuk staan we nog stil bij het feit dat het commissielid Severijn zich heeft aangesloten bij degenen die bij de burgerlijke rechter een proces tegen de aangenomen kerkorde zijn begonnen. Dit is een intrigerend gebeuren, waarvoor wij geen aanknopingspunt en/of verklaring in de verslagen van de commissie voor beginselen van kerkorde, noch in die van de commissie voor de kerkorde kunnen terugvinden.

Het moet voor de leden van de commissie voor de kerkorde een grote schok zijn als ze na de aanneming van het *Ontwerp* door de generale synode op 7 december 1950 vernemen dat Severijn meedoet met een proces bij de rechtbank te 's-Gravenhage.¹⁸⁸⁶ Het treft zo diep dat de commissie voor de kerkorde besluit geen slotbijeenkomst te houden.

Dat Severijn zijn bezwaren tegen de kerkorde heeft, heeft hij ook in de commissie geuit. Hij heeft onder andere bezwaar aangetekend tegen de raden, de oplossing van de kwestie bestuur-beheer en het niet voluit erkennen van de zelfstandigheid van de plaatselijke gemeente.¹⁸⁸⁷ Maar dat hij een proces tegen de kerk zou beginnen, kan ik vanuit de notulen van de commissievergaderingen niet plaatsen. Zeker niet vanuit de geestelijke wijze van de afsluiting en de persoonlijke ontboezeming van Severijn dat hij zeer onder de indruk is van de deemoedigheid waarmee er gesproken is. Hierin herken ik ook niet wat J. van der Graaf mededeelt over de handtekening die Severijn gezet heeft:¹⁸⁸⁸ 'en wat betreft het feit, dat Severijn zijn handtekeningen onder het ontwerp kerkorde heeft geplaatst, daarmee heeft hij – naar hij in de kring van het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond heeft gezegd – alleen maar bedoeld, dat hij wilde dat het document aan de kerk ter beoordeling zou worden voorgelegd.'¹⁸⁸⁹ Dit is voor mij van een ander gehalte dan zijn verzoek aan het einde om aan het schrijven aan de synode toe te voegen: 'dat de commissie het werk overgeeft aan de synode met de bede dat God dit gebrekkige mensenwerk in Zijn genade gebruiken wil om Zijn kerk op te richten.'¹⁸⁹⁰

Wat ook een prangende vraag is, is hoe Severijn ertoe heeft kunnen komen om voor dit proces bij de burgerlijke rechter de handen ineen te slaan met vrijzinnigen als H. van Lunzen, die het om precies de tegenovergestelde reden doet. Het samengaan van orthodox en vrijzinnig blijkt volgens de brochure over dit proces van de hand van J.L. Bloemsma, J. van Dijk en H.O.R. van Tuyll van Serooskerken ook veel felle kritiek opgeleverd te hebben. Er wordt gesproken over een monsterverbond, Brutusfiguren, Herodes en Pontius Pilatus, de duivelen en de overste der duivelen!¹⁸⁹¹ Velen binnen en buiten de Bond begrijpen er niets van. Zelfs het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond begrijpt haar voorzitter Severijn niet en volgt hem ook niet. Hij heeft niet getekend in zijn hoedanigheid als voor-

theocratisch visioen. De verhouding van Religie en Politiek volgens A.A. van Ruler (Zoetermeer 2011), 204-6.

¹⁸⁸⁵ Van der Graaf, 'De Gereformeerde Bond en de politiek', 208.

¹⁸⁸⁶ Zie 13.8.4 en 13.10.

¹⁸⁸⁷ Zie Balke en Oostenbrink-Evers, *De Commissie voor de Kerkorde*, 542.

¹⁸⁸⁸ Van der Graaf, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, 34.

¹⁸⁸⁹ Boer en Berkhof, *Gedachtenwisseling*.

¹⁸⁹⁰ Balke en Oostenbrink-Evers, *De Commissie voor de Kerkorde*, 551.

¹⁸⁹¹ J.L. Bloemsma e.a., *Waar het in het proces tegen de Ned. Herv. Kerk om gaat*, 9.

zitter van de Bond.¹⁸⁹² Ook leden van de Gereformeerde Bond in de synode distantiëren zich.¹⁸⁹³

Hoe is Severijn ertoe gekomen dit te doen? Als het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond meegedaan zou hebben, zou het te begrijpen zijn dat Severijn qualitate qua als voorzitter deelgenomen zou hebben. Dan zou het ook voor de buitenwacht begrijpelijk zijn geweest en zeker voor commissieleden tegenover wie hij heeft uitgesproken te weten welke bezwaren er zullen komen van de Gereformeerde Bond waar hij voorzitter van is en dat hij weet welke bezwaren hij deelt. Hij heeft toen aangegeven vrij in de discussie te willen staan.¹⁸⁹⁴ Maar nu de Gereformeerde Bond zich nadrukkelijk distantieert, is het niet te begrijpen.

Hebben de vrijzinnigen hem onder druk gezet? Het lijkt mij dat dit op zichzelf geen reden kan zijn, daarvoor is de geestelijke afstand te groot. Wat dan? Persoonlijk denk ik dat een belangrijk argument gezocht moet worden in het feit dat de positie van Severijn in Hervormd Gereformeerde kring in de voorgaande jaren op denigrerende wijze belaagd is door de brochure van de Baarnse predikant I. Kievit.¹⁸⁹⁵ Kievit is mede vanwege zijn redacteurschap bij het *Gereformeerd Weekblad* een bekend en invloedrijk predikant.¹⁸⁹⁶ Is in de jaren na 1944 door diens brochure het wantrouwen tegen Severijn gegroeid? Bedoelt Severijn dit met zijn ontboezeming: 'Ook hij heeft op dit moment zijn *grote* (curs. RvK) moeilijkheden. Hij is voorzitter van de Gereformeerde Bond. Hij weet welke bezwaren van die zijde zullen komen. Hij weet welke bezwaren hij deelt.'¹⁸⁹⁷

Het commentaar van Kievit is in ieder geval niet mis. Het is bij het onbeschaamde af, omdat Kievit niet alleen met argumenten Severijn op inhoud bestrijdt, maar hem ook in zijn persoonlijke integriteit aantast. Het gedeelte dat over het laatste gaat, neem ik integraal uit de brochure van Kievit over, zodat helder kan worden dat Severijn tot in zijn nieren geraakt moet zijn en hij zich gedrongen gevoeld moet hebben om zijn vertrouwenspositie binnen het volk dat hem lief is en dat hij vertegenwoordigd heeft, terug te winnen.

Ten slotte wil ik nog op één zaak wijzen. Het zal u opgevallen zijn, dat onder de leden van de Commissie, die het Ontwerp en de nota samenstelden, er maar één is, die ons Geref. volk in de Herv. Kerk kent.

Prof. Severijn toch is lid van de Commissie en heeft mede het Ontwerp voor zijn rekening genomen en de nota mede-ondertekend.

Daarvan moet ik iets zeggen. De Hoogleeraar zal zich zeker het gesprek daarover met mij herinneren, ook de wijze waarop hij meende op mijn bezwaren te mogen reageren. Daarover spreek ik hier niet. Ik blijf zakelijk.

De laatste jaren heeft de Hoogleeraar steeds meer het contact met ons Geref. volk verloren. Het heeft meermalen geleid tot vragen en het uitspreken van bevreemding bij het eenvoudige Geref. volk. Het laatste jaar heeft Prof. Severijn zich vooral gericht tot de jonge predikanten van den Bond om hen te winnen voor het komende Ontwerp. Uit den aard der zaak stellen zij bescheiden vragen aan hun Professor. Toch is het ook voor Prof. Severijn noodig dat hij omgeven is door mannenbroeders van het oude type, voor wien hij niet meer is dan de eerste

¹⁸⁹² Van der Graaf, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, 34.

¹⁸⁹³ Zie 13.8.4.

¹⁸⁹⁴ Zie 12.5.5.

¹⁸⁹⁵ I. Kievit, Ontwerp-regeling.

¹⁸⁹⁶ 'Ds. I. Kievit was in de jaren rondom de Tweede Wereldoorlog een gezaghebbende persoonlijkheid in hervormd-gereformeerde kring.' Van der Graaf, *Volkskerk in de marge*, 32.

¹⁸⁹⁷ Balke en Oostenbrink-Evers, *De Commissie voor de Kerkorde*, 542.

onder gelijken. Doch dit niet alleen, met de Kerkeraden onzer gemeenten heeft hij totaal geen contact gezocht, dat moest blijikbaar maar door de dominé's geschieden.

Dit is toch wel een principieele afwijking van het conventsstandpunt, dat hij jaren met zooveel toewijding heeft verdedigd.

Het doet mij persoonlijk leed voor Prof. Severijn, dat hij van koers is veranderd. Er zal daardoor ook nog een andere kwestie aan de orde komen, waarover ik hier zwijg.

Aan de verbondenheid met het Geref. volk ontbrak veel. Prof. Severijn verzeilde in synodale wateren, waartegen hij vroeger zoo waarschuwde.

Het is mij zeer onaangenaam deze dingen publiek te moeten zeggen, maar ten slotte moet de waarheid ons gaan boven personen. Zeer hoop ik, dat Prof. Severijn moge wederkeeren van de dwalingen zijns wegs. Hij heeft ons *isolement*, waarin toch onze kracht ligt, niet bewaard. Ik bedoel dit woord *isolement* in den diepen zin, die het hebben moet, niet als aanduiding van den clubjesgeest.

Door het niet bewaren van ons isolement, waarin onze kracht ligt, is hij gegaan in eene richting, waarin het wezenlijk Geref. volk, dat uit de Schrift leeft en in de Belijdenis de vertolking van zijn geloof vindt, niet zal meegaan. Dit volk is opnieuw teleurgesteld. Er wordt over beslist zonder dat het zelfs maar geraadpleegd wordt. Dit mogen toch de voorstanders van dit Ontwerp wel bedenken. Want het verlies van het contact met dit volk zal zich bitter wreken.¹⁸⁹⁸

Het bovenstaande maakt wel helder dat Severijn zich sinds de werkorde in een zeer moeilijke positie heeft bevonden. Wagenaar heeft het in 1944 als minderwaardig ervaren. In een brief aan Scholten schrijft hij: 'Heel zwaar geschut, vooral tegen prof. Severijn. Minderwaardig geschrijf'.¹⁸⁹⁹

Het is niet ondenkbaar dat Severijn in de laatste jaren invloed is kwijtgeraakt aan I. Kievit, die via het *Gereformeerd Weekblad* grote invloed heeft onder de Hervormd Gereformeerden.

De vraag kan ook nog gesteld worden of Severijn zijn naam onder het *Ontwerp* heeft gezet, omdat de vragen uiteindelijk niet beantwoord zijn en daarom in ieder geval niet verkeerd beantwoord zijn. De kerkorde doet immers geen uitspraak over het Schriftgezag en ook zijn formeel de Drie Formulieren van Enigheid niet aangetast. De kerkorde is echter voor Kievit Barthiaans en gevaarlijk. Het gaat hem om persoonlijke bekering. Het objectieve is er wel in zijn denken, maar het accent ligt op het subjectieve, op de persoonlijke bekering.¹⁹⁰⁰

Als herstel van zijn vertrouwenspositie en het terugwinnen van invloed voor Severijn de redenen zijn geweest, dan heeft het averechts gewerkt. Hoofdbestuur en synodeleden distantiëren zich van hem. Vijf jaar later schrijft G. Boer in zijn *Gedachtewisseling* met H. Berkhof nog dat dit proces niet gevoerd had mogen worden.¹⁹⁰¹

¹⁸⁹⁸ I. Kievit, *Ontwerp-regeling*, 31v.

¹⁸⁹⁹ Zie 11.6.1, 286.

¹⁹⁰⁰ Ook bij het verbond komt de objectieve waarde en betekenis van het verbond te weinig aan bod. Zie: K. Exalto, 'De visie op de kerk', in: Van der Graaf (red.) *Beproefde trouw*, 131.

¹⁹⁰¹ Boer en Berkhof, *Gedachtenwisseling*, 5.